

Святлана Андрыеўская

ВОБРАЗЫ ДРОБНАЙ ПЛАСТЫКІ БЕЛАРУСАЎ І ФАЛЬКЛОР

В статье рассматривается связь между образами белорусского фольклора и изображениями традиционной мелкой пластики. Наиболее распространёнными изделиями мелкой пластики являются игрушки. В мелкой пластике с фольклором связаны как зооморфные, так и антропоморфные образы. На примере образов мелкой пластики белорусов можно наблюдать связь духовной и материальной культуры народа.

The article discusses the relationship between the images of Belarusian folklore and images of traditional small plastics. The most common products of small plastic are toys. In small plastic with folklore, both zoomorphic and anthropomorphic images are associated. On the example of images of small plastic arts of the Belarusians, one can observe the connection of the spiritual and material culture of the people.

На тэрыторыі Беларусі археолагамі знойдзена мноства вырабаў дробнай пластыкі. Акрамя археалагічных цацак, да нас дайшлі

вырабы са збораў музеяў, якія адносяцца да XIX – пач. XX стст. Антрапаморфная дробная пластыка прадстаўлена вобразамі, узятымі з жыцця і казак (мужык, баба, поп, паненка, ваяр і г. д.), зоаморфная – выявамі дзікіх жывёл і хатніх звяроў і птушак [3, 9].

Першым памочнікам селяніна быў конь, таму з ім звязаны многія каляндарныя абрады беларусаў, у прыватнасці Юр’е. Конь і вершнік займаюць у беларускай народнай цаццы значнае месца. Цацкі ў выглядзе коней часта сустракаюцца сярод археалагічных матэрыялаў на тэрыторыі Беларусі. У пачатку XX ст. архаічныя выявы коней сустракаюцца ў выглядзе драўлянай цацкі. Матыў каня распаўсюджаны ў вырабах усіх рамесніцкіх цэнтраў усходніх славян [5, 463]. Беларускія гліняныя цацачныя коні звычайна не дэталізаваліся, былі статычнымі, пры расфарбоўцы не арнаментаваліся, а фарбаваліся каляровай палівай ці проста абпальваліся разам з посудам [4, 109].

Конь – сакральная жывёла для славян. Можна знайсці дзесяткі сведчанняў таго, як ў славянскім фальклоры месяц, зоры, вятры, аблогі прадстаўляюцца ў выглядзе коней. У былінах і казках распавядаецца пра магутных коней багатыроў і асілкаў, якія знаходзіліся, напрыклад, пад зямлёй, пры крыніцы, выбітай капытамі міфічных коней. З імі звязаны шэраг магічных і лекавых дзеянняў. Так, хамут, зняты з потнага каня, з’яўляецца ў бабак-знахарак лекавым сродкам ад ліхаманкі: верылі, калі папіць вады, якую недапіў конь, усялякую хворасць як рукой здыме. Конскі чэрап страшны для нячыстай сілы. Таму раней у многіх вёсках чарапы вешалі на плот вакол хаты [1, 160].

Вобраз каня ў народным дэкаратыўна-прыкладным мастацтве мае не толькі эстэтычнае значэнне. Некаторыя этнографы адзначаюць верагодную сакралізацыю гэтай жывёлы. Б. А. Рыбакоў паведамляе, што

конь заўсёды быў распаўсюджаным сімвалам дабра, дабрабыту і шчасця. У гэтым сказвалася важная роля каня ў славян-земляробаў. Конь звязаны з салярнымі культамі [15, 400], з’яўляецца атрыбутам святога Юрыя [8, 471]. На Беларусі Юр’я было святам пастухоў. Менавіта ў гэты дзень выганялі жывелу на поле. Для пастухоў гатавалі абрадавую ежу з яек, шанавалі іх. Даследчыкі выказваюць меркаванне, што ў славян свята Юр’я ўвабрала ў сябе язычніцкае свята Вялеса, апекуна хатняй жывёлы [11, 39]. У культуры ўсходніх славян пашыраны сюжэт барацьбы святога Георгія (Ягорыя, Юрыя) са змеем. Вобраз божства на кані застаўся ў народнай традыцыі ўсіх славянскіх народаў, трансфармаваўшыся ў цацку – вершніка.

Бясспрэчная сувязь вобраза каня ў беларускай народнай цаццы з салярнымі культамі. Каням-амулетам прысвечана шмат даследаванняў археолагаў, і сувязь іх з салярнымі культамі даказана [17, 152]. Уяўленні аб жаночым бостве, атаясамляемым з вясной, таксама звязваліся з коньмі. У некаторых славянскіх звычаях веснавая абраднасць уключала выкарыстанне пудзіла каня [8, 474]. Слушным з’яўляецца меркаванне аб тым, што паступовае зніжэнне абрадавай ролі выяў каня як сімвала сонца ці транспартнага сродка, на якім ехала сонечнае боства, прыводзіць да трансляцыі гэтага матыва ў гульнёвую сферу. Сведчаннем з’яўляецца той факт, што скульптура дробных формаў да адносна недалёкага часу выраблялася да святаў – Масленіцы, Благавешчання, Купалля [8, 479]. У дробнай пластыцы вельмі яскрава бачна галоўная асаблівасць конскіх выяў: падкрэслена гнутая шыя, што робіць коней падобнымі да птушак [19, 97]. Дадзеную рысу народнай цацкі даследчыкі заўважылі дастаткова даўно. Так, знаўцы рускай цацкі адзначаюць яе на прыкладзе філімонаўскіх цацак [8, 36]. Гэтую ж асаблівасць падкрэсліваюць

даследчыкі беларускай народнай цацкі. Яркім прыкладам з'яўляюцца цацкі народнай майстрыхі Г. Марачавай, якія маюць найбольш архаічны выгляд [16, 127].

У беларускім народным мастацтве шырока распаўсюджаны выявы конскіх галоў або дзвюх конскіх галоў, павернутых у розныя бакі [10, 12]. Апошні ўзор з'яўляецца адным з самых распаўсюджаных элементаў аздаблення упрыгожвання ліштваў, чырвонага вугла, мэблі. Як элемент арнаменту ён выкарыстоўваецца ў ткацтве [19, 98].

Беларуская народная цацка была цесна звязана з фальклорам, вераваннямі, абрадамі, у якіх значную ролю адыгрывалі птушкі. На Благавешчанне на Палессі маткі выпякалі рытуальнае печыва – «галёпы» з выявай лапы бусла («буськавы лапы»), якое аддавалі дзецям. Дзеці, убачыўшы бусла ў першы раз вясною, крычалі: «Буську, буську, на табе галёпу, дай мне жыта копу» [13, 34]. У народных гульнях таксама назіраецца сувязь з некаторымі відамі птушак. Так, сярод гульняў зімовага цыкла ёсць «Журавель», «Дзяцел», «Галка», у веснавых – «Жоравы», «Перапёлка», «Перапёлачка» і інш. Назвы птушак закаваліся ў гульнях, якія страцілі сувязь з каляндарнымі святамі: «Гуські», «Вэрабей», «Кукушачка», «Зязюля», «Пташкі», «Воран (крумкач)» і г. д. З удзелам дзяцей праводзіцца шэраг веснавых магічных гульняў, каб забяспечыць хуткі прылёт птушак на Саракі. Ю. Крачкоўскі зафіксаваў у в. Іжы Вілейскага павета Віленскай губерні звычай кідання дзецьмі сарака трэсак, што быццам бы выклікала прылёт сарака выраяў [8, 470]. У многіх месцах Беларусі выпякалі пячэнне «40 жаўранкаў», якое раздавалі дзецям. Так рабілі ў в. Броніца Буда-Кашалёўскага раёна, у вёсках Рагачоўскага раёна [10, 28]. Аўтарам зафіксаваны звычай рабіць сорок клёцак на Саракі ў Мёрскім раёне Віцебскай вобласці. У Нараўлянскім раёне вераць у

прылёт сарака выраяў птушак, калі паламаць сорак дошак, пакачаць сорак колаў. У Віцебскай вобласці існуе прыгавор, зафіксаваны аўтарам, што на Саракі «дзеўка касы не пляце, птушка гнязда не ўе» (Мёрскі раён Віцебскай вобласці).

Да розных відаў птушак у беларусаў было не аднолькавае стаўленне. Адны лічыліся добрым, другія маглі прынесці шкоду. Верагодна, неадназначнае стаўленне звязана яшчэ з татэміскімі вераваннямі, калі пэўны від птушкі лічыўся абаронцам роду. У цаццы рабілі выявы найбольш ушаноўваемых птушак – качкі і пеўня.

Сярод цацак у выглядзе птушак распаўсюджаны выявы птушак з галовамі чалавека [9, 42]. каня і птушкі адначасова альбо выявы коней-птушак. Яны ўвасабляюць старажытныя славянскія салярныя сімвалы [14, 397]. Беларуская гліняная цацка-птушка адрозніваецца найбольшай абагуленасцю форм і архаічнасцю.

Драўляныя цацкі-птушкі беларусаў выконваліся ў сімвалічнай манеры, без дэталізацыі асобных элементаў. Яны не фарбавалася дэталёва, а апрацоўвалася разам з гліняным посудам. Вылучыць асяродкі вырабу цацак-птушак немагчыма, бо яны адрозніваюцца толькі паводле манеры канкрэтнага майстра.

Мяркуючы па археалагічных дадзеных, выявы вадаплаваючай птушкі шырока выкарыстоўваліся яшчэ ў неалітычную эпоху. На керамічным посудзе з розных месцаў Еўропы сустракаецца арнамент у выглядзе гусіных лапак [6, 85]. Гліняная качачка – распаўсюджаная археалагічная знаходка. У сховішчах музеяў захоўваецца шмат цацак з выявай качкі, якія паходзяць з тэрыторыі Беларусі. Так, у Нацыянальным Полацкім гісторыка-культурным музеі-запаведніку прадстаўлены качачкі-свістулькі, знойдзеныя пад час археалагічных раскопак у Полацку. Па

стылістыцы выканання яны вельмі падобныя. Адна з цацак, датаваная XII – XIII стст. – цацка-качка з кропкавым і хвалістым арнаментом [16, 126]. Цікава, што, незалежна ад даціроўкі, гліняныя качачкі маюць агульныя рысы; тэхналогія іх вырабу амаль не змянілася.

Беларускія цацкі-птушкі захоўваюцца і ў Расійскім этнаграфічным музеі. Амаль у кожнай калекцыі цацак з тэрыторыі Беларусі прысутнічаюць пеўнікі, качкі ці стылізаваныя выявы птушак. Цацка з назвай «пярвун» трапіла ў калекцыю дзякуючы збіральніцкай працы А. К. Сержпутоўскага ў ваколіцах Гомеля ў 1929 г.

Лічыцца, што выява птушкі (качкі, пеўня) ў цаццы звязана са старажытнымі міфалагічнымі ўяўленнямі, паводле якіх птушкі атаясамліваліся з замагільным светам, выконвалі апатрапейную функцыю. Свіст гліняных цацак-свістулёк і іх выгляд меў засцерагальны сэнс. У беларусаў цацкі ў выглядзе птушак часцей за ўсё рабілі з гліны і дрэва. Цацкі захоўваюць традыцыі вырабу, што сфарміраваліся яшчэ ў паганскія часы.

Мядзведзь – яшчэ адзін з найбольш распаўсюджаных вобразаў беларускай народнай цацкі.

У XIX ст. у беларусаў святам пачатку вясны была Камаедзіца, якая адбывалася у сакавіку перад Благавешчаннем. У гэты дзень беларусы гатавалі і елі гарохавую кашу – камы, сушаны рэпнік, аўсяны кісель – стравы, якія лічыліся любімымі ў мядзведзя. Пасля ежы сяляне клаліся на палаці і імітавалі звычку мядзведзя пераварочвацца з боку на бок. Абрадавымі дзеяннямі людзі імкнуліся дагадзіць зверу, каб ён не шкодзіў свойскай жывёле. Ужо ў XIX ст. свята страціла магічны сэнс і ператварылася ў забаву [20, 238].

Найчасцей мядзведзь як персанаж народнай цацкі сустракаецца ў парных драўляных кампазіцыях. Некаторыя даследчыкі лічаць, што вобраз мядзведзя сустракаецца ў народнай цаццы дзякуючы падобнасці гэтага звера да чалавека, таму што для дзіцячага ўяўлення натуральным з'яўляецца наданне антрапаморфных рысаў прадстаўнікам жывёльнага свету [3, 42].

Цацкі ў выглядзе мядзведзя рабілі з гліны і дрэва. У славян мядзведзь лічыўся сімвалам плоднасці, дабрабыту, таму выраб цацак у выглядзе гэтага звера невыпадковы, звязаны з імкненнем нашых продкаў паўплываць на дабрабыт чалавека, плоднасць свойскай жывёлы. Паступова вобраз мядзведзя страціў сваю магічную функцыю, але гліняныя цацкі ў выглядзе мядзведзя майстры выраблялі яшчэ і ў XX ст.

У дробнай пластыцы беларусаў часта сустракаецца выява барана. Вядомы звычай ахвярапрынашэння бараноў. Блізу в. Рэчкі Шаркаўшчынскага раёна ў сяр. XIX ст. у ноч на Дзяды збіраліся старыя сяляне, прыводзілі казла або барана, рэзалі жывёліну, варылі яе і рабілі памінальную вячэру [2, 44].

Дыяпазон археалагічных цацак дастаткова абмежаваны. У зборах музеяў сустракаюцца выявы, якія з'явіліся пазней і не маюць старажытных каранёў, у вырабах сучасных майстроў-цацачнікаў – выявы казачных персанажаў: цмок, ваяр, Баба Яга і г. д. Дробная пластыка з археалагічных раскопаў не ўтрымлівае вышэйназваных вобразаў.

ЛІТАРАТУРА

1. *Афанасьев, А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифологическими сказаниями других родственных народов. В 3-х т. / А. Н. Афанасьев. – М. : Современный писатель, 1995. – Т. 1. – 411 с.

2. Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 2004. – 594 с.
3. *Васильева, О. К.* Образная игрушка в творческих играх дошкольников. Учебно-методическое пособие для вузов по спец. «Педагогика и психология» / О. К. Васильева. – Брест : БрГУ, 2000. – 125 с.
4. *Володько, Р. Ф.* Ивенец – старинный гончарный центр / Р. Ф. Володько. – Мінск : Полымя, 1978. – 15 с.
5. Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев, белорусов в XIX – нач. XX в. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1956. – 805 с.
6. Гісторыя беларускага мастацтва. У 6 т. – Т. 1.: Ад старажытных часоў да 2 пал. XVI ст. / Рэдкал.: В. Марцэлеў [і інш.]. Рэд. тома Л. М. Дробатаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – 304 с.
7. *Грушко, Е. А.* Словарь славянской мифологии / Е. А. Грушко, Ю. М. Медведев. – Нижний Новгород : Русский купец, 1995. – 368 с.
8. Гульні, забавы, ігрышчы / пад рэд. В. К. Бандарчыка, К. П. Кабашнікава, А. С. Фядосіка (гал. рэд.); / склад. А. Ю. Лозка. – 2-е выд. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – 534 с.
9. *Динцес, Л. А.* Древние черты в русском народном искусстве / Л. А. Динцес // История культуры древней Руси / Под общ. ред. Б. Д. Грекова и М. И. Артомонова. – Т. 2. Домонгольский период. / Под общ. ред. Н. Н. Воронихина, М. К. Каргера. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. – С. 465–491.
10. *Кацер, М. С.* Народно-прикладное искусство Беларуси (от первобытного общества до 1917 г.) / М. С. Кацер – Мінск : Высшая школа, 1972. – 173 с., ил.
11. *Коваль, У. І.* Беларускія народныя святы і звычаі / У. І. Коваль, В. С. Новак. – Гомель, 1993. – 88 с.
12. *Лозка, А. Ю.* Беларускі народны каляндар / А. Ю. Лозка. – Мінск : Полымя, 1993. – 203 с.
13. *Романов, Е. Р.* Белорусский сборник / Е. Р. Романов. – Т. 1. – Вып. 8 – 9. – Опыт словаря условных языков Белоруссии с параллелями великорусскими, малорусскими и польскими. – Вильна, 1912. – 724 с.
14. *Рыбаков, Б. А.* Прикладное искусство и скульптура / Б. А. Рыбаков // История культуры древней Руси. – М. –Л., 1951. – Т. 2. – С. 396–416.
15. *Рыбаков, Б. А.* Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : София, 2001. – 744 с.
16. *Сахута Я. М.* Народнае мастацтва Беларусі / Я. М. Сахута. – Мінск : Полымя, 1997. – 287 с.
17. *Седов, А. А.* Амулеты (коньки из древнерусских курганов) / А. А. Седов // Славяне и Русь. – М. : Наука, 1968. – С. 151–156.
18. *Сержпутоўскі, А. К.* Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А. К. Сержпутоўскі / прадм. У. К. Касько; маст. В. Р. Мішчанка. – Мінск : Універсітэцкае, 1998. – 301 с.
19. *Стасов, В. В.* Коньки на крестьянских крышах / В. В. Стасов // Сочинения. – СПб., 1894. – Ч. 2. – С. 97–99.
- Этнаграфія Беларусі. Энцыклапедыя / Рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск : БелСЭ, 1989. – 575 с.